

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKARUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

klausomą demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis. Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas Steigiamasis Seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas.“⁴⁰

Taigi konservatoriai, nusileidę radikalams, vis dėlto sausio 8(26) d. formulėje įrašė svarbią pataisą — „galutinai“. Tai reiškė, jog jie neužkirto sau kelio iki Steigiamojo Seimo priimti konstitucinius Lietuvos valstybingumui sprendimus. Tačiau, svarbiausia, akte buvo aiškiai užfiksuota, kad lietuvių tauta yra valstybės atkūrimo subjektas. O kaip lietuvių politikoje bus interpretuojama tautos sąvoka (etniškai ar sociologiškai)⁴¹, priklausė nuo tolesnės konservatorių ir radikalų sąveikos bei jai įtakos dariusių išorinių veiksnių.

Kokią reakciją aktas sukėlė Berlyne? Vasario 20 d. Tarybos nutarimas buvo viešai paskelbtas Reichstage. Jo tekstą perskaitė A. Groberis, Katalikų centro partijos frakcijos pirmininkas, o ta proga pasinaudojęs M. Erzbergeris oficialiai paklausė, kodėl gi vyriausybė delsia pripažinti Lietuvą⁴². Taigi J. Šaulio vizitas Berlyne, P. Klimo nedviprasmiškos užuominos leidžia, regis, teigti, jog Tarybos žingsnis buvo derintas su vokiečių opozicija.

Tuo tarpu vadovaujantys reicho sluoksniai, vasario 20 d. susirinkę apsvarstyti padėties Lietuvoje, net ketino išvaikyti Tarybą. Įsiaudrinusius kolegas ramino Užsienio reikalų ministerijos atstovai, vicekancleris F. Payeris. Pamažu diskusija nukrypo į personalinės unijos klausimą. Kariškiai vėl prisiminė Prūsiją. Imperinės valdžios atstovai abejojo, ar Lietuvos—Prūsijos kombinacija Europoje nesukels aneksijos įvaizdžio⁴³. Klausimas liko atviras, o tai atitiko kanclerio planus.

„Reikia Tarybą atvesti į protą derybomis“,— aiškino jis⁴⁴. G. Hertlingas nutarė tęsti derybas su lietuviais, nes jį, Katalikų centro partijos narį, Reichstage spaudė partijos draugai. Antra vertus, kancleris iš patikimų šaltinių sužinojo, jog Prancūzija ketina pripažinti Lietuvą⁴⁵.

INTERMEDIJOS TEMA: ANTANTĖ IR LIETUVIAI

Turint omenyje Antantės ir jos sąjungininkų pareiškimus 1918 m. pradžioje (sausio 6 d.— D. Lloydas George'as, sausio 8 d.— W. Wilsonas), galėjo susidaryti įspūdis, jog Vakarų valstybės nie-

ko kito nenori, kaip tik pertvarkyti Europą teisingumo ir tautų apsisprendimo teisės pagrindu. Tačiau prireikus konkrečiai kalbėti apie Rusijos ateitį tie norai tapdavo migloti ir neaiškūs. Išimtyse aiškiai buvo daromos tik Lenkijai ir Suomijai. Pirmąją pasiėkdavo karšti komplimentai, kurie leido suprasti, jog po karo turės iškilti nepriklausoma lenkų valstybė. Antroji sausio 4 d. gavo *de jure* Prancūzijos pripažinimą. Po dviejų savaitių ją pripažino ir Didžioji Britanija,— tiesa, ilgai svyravusi, ar toks žingsnis netaps blogu pavyzdžiu kitoms Rusijos tautoms⁴⁶. Tad ar nesuklaidino G. Hertlingo patikimi šaltiniai?

Aišku, kancleris puikiai suprato, kad Antantė vargu ar žiūrės pro pirštus į Centrinę valstybių pastangas išvirtinti Rytuose. Juk Berlyne buvo gerai žinoma, kad, pavyzdžiui, Ukrainos Rada derasi ne tik su vokiečiais ir jų sąjungininkais, bet ir su Antante⁴⁷.

Be abejo, Vakarai buvo suinteresuoti užkirsti kelią priešininkų įtakai anarchijos pamažu apimamuose Rytuose, todėl modeliaavo įvairius galimo barjero prieš Centrinę valstybių ekspansiją variantus. Juose vietos atsirasdavo ir nacionaliniams judėjimams Rusijoje. Antai britai 1917 m. pabaigoje—1918 m. pradžioje barjero prieš Turkiją vaidmenį skyrė armėnams, gruzinams, azerbaidžaniečiams. Prancūzija į tokią užtvarą Vidurio Europoje, be Lenkijos, Rumunijos, įtraukė ir Ukrainą. Tiesa, šiame prancūzų plane pagrindiniu ramsčiu turėjo tapti Lenkija. Savo ruožtu Ukraina nebuvo aiškiai atskirta nuo Rusijos ir jai viso labo buvo ketinama suteikti pagalbinės barjero zonos funkciją. Tačiau Lietuvos Brastote bręstant Ukrainos nepriklausomybės ir jos separatinės taikos su Centrinėmis valstybėmis klausimams, Prancūzija buvo pasirengusi Radai suteikti pripažinimą *de facto* (dėl biurokratinių nesklandumų prancūzai paprasčiausiai nespėjo laiku informuoti Rados apie tai)⁴⁸. Tad galbūt Antantės planuose atsirado vietos ir lietuviams?

Pradėkime nuo Didžiosios Britanijos. Yra žinoma, kad 1918 m. sausio pabaigoje britai informavo estus ir latvius ginsią jų interesus taikos kongrese ir mėginsią apsaugoti nuo aneksionistinių Vokietijos užmačių. Vasario mėn. Latvių Tautiniam Komitetui buvo pradėta teikti finansinę paramą, o Estijos Seniūnų Tarybai, vasario 24 d. paskelbusiai Estijos nepriklausomybę, žadėta suteikti pripažinimą *de facto*. Kovo 1 d. žodžiu ir kovo 20 d. raštu tai ir buvo padaryta⁴⁹.

Archyvų šaltiniai byloja, kad vasario 9 d. V. Bartuška ir V. Daumantas įteikė H. Rumboldui, britų pasiuntiniui Berne, gruodžio 11 d. Tarybos akto pirmąją dalį su Šveicarijos Lietuvių tautos tarybos komentarais ir prašė pripažinti Lietuvos nepriklausomybę. Pasak lietuvių, toks pripažinimas turėjo padėti atsispirti vokiečių

aneksionistams⁵⁰. Vasario 10 d. Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerijos (*Foreign Office*) ekspertai svarstė šį reikalą. Sprendžiant iš jų išvadų, Lietuvos klausimo sprendimas komplikavosi dėl keleto veiksnių: lietuvių ir lenkų antagonizmo, informacijos apie lietuvius stokos, Vokietijos okupacijos. Manyta, jog lietuvių judėjimą kontroliuoja vokiečiai, todėl į Berną nuskriejo rekomendacija pasitenkinti trumpu paaiškinimu — vokiečių pretenzijos Rytuose vis vien bus peržiūrėtos per taikos konferenciją. Kartu H. Rumboldas buvo įpareigotas surinkti kiek galima daugiau žinių apie lietuvių politiką⁵¹.

Netrukus Londoną pasiekė italų bei amerikiečių paklausimai, ką britai atsakė lietuviams⁵². Sužinoję atsakymą, sąjungininkai pasekė kolegų pavyzdžiu. Štai amerikiečiai sakėsi suprantą, kokiais politiniais ir istoriniais motyvais vadovaujasi lietuviai reikalaudami pripažinti nepriklausomybę; kadangi Valstybės departamentas nėra įsitikinęs, ar situacija Rytuose pakankamai aiški, todėl nuo konkrečių pareiškimų susilaiko⁵³.

Kovo pradžioje Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerija gavo naujų pranešimų Lietuvos klausimu. E. Howardas, pasiuntinys Stokholme, perdavė J. Šliūpo, o po keleto dienų — ir A. Voldemaro prašymus pripažinti Lietuvos nepriklausomybę. Lietuviai aiškino, kad Lietuvos Tarybos orientacija į Vakarus reiškia ne ką kita, kaip gravitaciją į Didžiąją Britaniją ir į Skandinavijos šalis, su kuriomis stengsis užmegzti glaudžius, galbūt net federacinius ryšius⁵⁴. Savo ruožtu H. Rumboldas perdavė, kad vasario 16 d. Lietuvos Taryba paskelbė aktą, neatitinkantį Vokietijos imperializmo interesų. Pasiuntinys Berne teigė, kad jis užmegzė glaudesnius kontaktus su lietuviais ir daugmaž suprato jų poziciją: Antantei tylint, jie laviruoja tarp reicho valdžios ir opozicijos bandydami išvengti krašto aneksijos⁵⁵. Panašias mintis išsakė ir E. Howardas. Jo nuomone, derėjo padrašinti lietuvius, pripažinti jų teisę apsispręsti, tačiau tik ne deklaracijos forma, nes priešingu atveju liks nepatenkinti lenkai⁵⁶.

Užsienio reikalų ministerijos analitikų nuomonės išsiskyrė. „Mes turime pagaliau apsispręsti Lietuvos nepriklausomybės klausimu“, — kovo 13 d. ant E. Howardo pranešimo užrašė L. Namieras. „Nieko neatsakyti“, — tokia R. Cecilo pastaba. „Lietuviai tylą supras kaip mūsų teigiamą požiūrį į Lenkijos pretenzijas“, — sakė tretis⁵⁷. Galų gale kovo 20 d. buvo nutarta lietuviams atsakyti žodžiu maždaug taip: „Kadangi Lietuva yra okupuota prieš, Jo Didenybės Vyriausybė negali pripažinti jos nepriklausomybės. Tačiau mes tvirtai laikomės tautų apsisprendimo principo ir nepripažinsime tvarkos, kuri prieštarauja šiam principui.“⁵⁸

Taigi britai 1918 m. pradžioje negalvojo apie kokį nors Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą. Vokietijos okupacija (Rusijos klausimas), Lenkijos problema buvo rimčiausios kliūtytys. Pagaliau ir kovo 20 d. sprendimas atsirado tik po to, kai Antantės konferencijoje, įvykusioje kovo 15—16 d. Londone, buvo nutarta nekelti Lenkijos vadinamųjų istorinių sienų klausimo. Kaip žinoma, šis nutarimas buvo didelis smūgis Prancūzijai, ypač jos užsienio reikalų ministru S. Pichonui, brandinusiame planus įkurti stiprią Lenkiją⁵⁹. Vadinasi, aiškintis, ar prancūzai rengėsi pripažinti Lietuvos nepriklausomybę, lyg ir būtų beprasmiška. Vis dėlto, turėdami omenyje G. Hertlingui perduotą informaciją, žvilgtelėkime ir į prancūzų dokumentus.

Taigi Užsienio reikalų ministerijos (*Qual d'Orsay*) dokumentai rodo, kad vasario 9 d. Šveicarijos Lietuvių tautos taryba įteikė Prancūzijos pasiuntiniui Dutastai Lietuvos Tarybos gruodžio 11 d. nutarimo pirmąją dalį ir paprašė pripažinti Lietuvos nepriklausomybę. Vasario 10 d. ant S. Pichono stalo gulėjo pasiuntinio pranešimas ir byla, pavadinta „Tautybės. Lietuviai“⁶⁰. Paryžiui neberekėjo prašyti iš Berno jokios papildomos informacijos.

Praktiškai toje byloje buvo reziumuota tai, ką prancūzai rinko apie lietuvius ištirus dvejus metus. O surinkta buvo nemažai: Šveicarijos Lietuvių tautos tarybos dokumentai, Lietuvos Tarybos kūrimosi istorija, lietuvių politikų ir kai kurių partijų charakteristikos, lietuvių finansiniai šaltiniai ir pan. Daugiausia medžiagos buvo apie J. Gabrį. Atrodo, kad Prancūzijos ministrą sudomino LIB vedėjas, jo veiklos įvertinimas, politiniai planai. Visa tai tekste storai pabraukta.

Štai 1915-ieji. J. Gabrys kalba apie Baltijos konfederaciją, kuriai priklausytų Baltijos ir Skandinavijos šalys, o vadovautų Švedijos monarchas. Vienas iš jo sūnų numatomas ir Lietuvos—Latvijos sostan. 1916—1917 m. LIB vedėjas užmezga ryšius su F. Roppu ir aktyviai kelia Lietuvos nepriklausomybės reikalą. Po Vasario revoliucijos neatmeta Lietuvos—Rusijos federacijos plano, bet kartu nenutraukia kontaktų ir su vokiečiais. Pagaliau pati šviežiausia informacija—1917 m. pabaiga—1918 m. pradžia: J. Gabrys, M. Tiškevičius ir N. Gasenka, Centrinės Rados karo ministro adjutantas, kelia Lietuvos—Ukrainos federacijos idėją ir ieško šiam junginiui monarcho (Don Jaime de la Maison de Bourbon). O paskui tikisi pradėti konsultacijas su švedais dėl „Baltijos ir Juodosios jūrų sąjungos“⁶¹.

Sunku pasakyti, ką manė S. Pichonas vartydamas bylos lapus ir pabraukdamas kai kuriuos sakinius. Galbūt bandė atsakyti į klausimą, kuris slypėjo byloje: kas gi yra J. Gabrys (vokiečių agentas? Antantės simpatikas? lietuvių patriotas)? Šiaip ar taip,

ministras tik vienoje vietoje brūkštelėjo klaustuką — ten, kur kalbama apie tai, kad J. Gabrys atmeta federacijos su Lenkija idėją, nes tam nepitaria Lietuvos gyventojai⁶².

„Mano nuomone,— rašė S. Pichonas,— lietuvių klausimas, palyginti su ukrainiečių, atrodo labai kukliai. Apsiriboti platoniškėmis simpatijomis.“⁶³

Sprendžiant iš Šveicarijos lietuvių kovo 17 ir gegužės 18 d. pakartotinių prašymų ir gautų atsakymų („ta nepriklausomybė nėra realybė, o tik fikcija“)⁶⁴, prancūzai angažavosi net mažiau negu britai.

Taigi G. Hertlingo šaltiniai apsiriko. O rėmėsi kancleris atstovybės Berne pranešimais⁶⁵. Deja, negalima tvirtinti, jog tokią „informaciją“ G. Rombergui pakišo J. Gabrys, nors tai ir panašu į LIB vedėjo veiklos stilių. Be to, galima manyti ir kitaip.

Pavyzdžiui, vasario 24 d. VKV atstovas Oberoste grafas generolas Waldersee savo vadovybei aiškino, kad lietuvius Vilniuje ryžtis nepriklausomybės aktui paskatino Vilhelmštrasė, tokiu būdu priešinusis VKV planams ir net neinformavusi kanclerio⁶⁶.

Vadinasi, G. Rombergas sąmoningai klaidino G. Hertlingą, o lietuviai Berne vasario 9 d. suaktyvėjo neatsitiktinai? Juk tomis dienomis J. Šaulys, vos nuvykęs į Berlyną, nutarė kuo skubiausiai grįžti į Vilnių. Ko jis ten skubėjo, mes jau žinome.

Vis dėlto ši versija apie Vilhelmštrasės „ilgą ranką“ yra tik hipotezė.

NAUJAS DERYBŲ ETAPAS. II DALIS

Lietuvos Taryba 1918 m. vasario 21 d. gavo G. Hertlingo pranešimą. Kancleris aiškino, kad Vokietija tik tada pripažins Lietuvos valstybę, kai Taryba grįš prie pamatų, garantuojančių gerus kaimyninius santykius su vokiečių valstybe ir leidžiančių, paisant lietuvių apsisprendimo teisės, „prileisti prie savo rytų sienos savarakiškos valstybės įsteigimą“⁶⁷. Taip Tarybai nedviprasmiškai buvo nurodytas kelias. Gruodžio 11 d. aktas vokiečių politikoje tapo *conditio sine qua non*, kuriai lietuviai turėjo nusileisti.

Vasario 28 d. Tarybos prezidiumas, gelbėdamas Vasario 16 d. aktą, suformulavo diplomatišką atsakymą: nėra prieštaravimo tarp vasario 16 d. ir gruodžio 11 d. nutarimų; gruodžio 11 d. nutarimas, kaip „būsimų Lietuvos su Vokietija santykių pamatas“, nėra panaikintas, ir Taryba tikisi, kad reicho vyriausybė Lietuvą pripažins pagal gruodžio 10 d. protokolą (Kaune jį pasirašė Tarybos prezidiumas ir K. Lersneris, Užsienio reikalų ministerijos ir kanclerio atstovas.— R. L.). Be to, prezidiumo atsakyme buvo išreikšta